।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथ दशमोऽध्यायः ।।

दशौं अध्याय

गत अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले गुप्त राजविद्याको चित्रण गर्नुभयो, जो निश्चय नै कल्याण गर्दछ। दशौं अध्यायमा वहाँको कथन छ कि– महाबाहु अर्जुन! मेरो परम रहस्ययुक्त वचन फेरि सुन। यहाँ त्यसैलाई अर्को पटक भन्ने आवश्यकता के छ? वस्तुतः साधकलाई पूर्तिपर्यन्त खतरा छ। जसो जसो त्यो स्वरूपमा ढलदै जान्छ, प्रकृतिको आवरण सूक्ष्म हुँदै जान्छ, नयाँ–नयाँ दृश्यहरू सामुन्ने आउँछन्। त्यसको ज्ञान महापुरुषले नै दिइरहनु हुन्छ। साधक जान्दैन। यदि वहाँले मार्गदर्शन गर्न बन्द गरिदिनुभयो भने साधक स्वरूपको उपलब्धिबाट वंचित रहनेछ। जबसम्म त्यो स्वरूपबाट टाढा छ, तबसम्म सिद्ध छ कि प्रकृतिको कुनै न कुनै आवरण बनेको छ, चिप्लिने संभावना रही रहन्छ। अर्जुन शरणागत शिष्य हो। उनले भने– **'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्'**– भगवन्! म तपाईको शिष्य हुँ, तपाईको शरणमा छु, मलाई संभाल्नुस्। अतः उसको हितको कामनाले योगेश्वर श्रीकृष्ण पुनः भन्नुहुन्छ–

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया।।१।।

महाबाहु अर्जुन! मेरो परम प्रभावयुक्त वचनलाई पुनः सुन, जुन म तिमी जस्तो अतिशय प्रेमराख्नेवालाको हितको इच्छाले भन्नेछु।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः।।२।।

अर्जुन! मेरो उत्पत्तिलाई न देवताहरू जान्दछन् र न महर्षिगण नै जान्दछन्। श्रीकृष्णले भन्नुभएको थियो– '**जन्मकर्म च मे दिव्यम्**'– मेरो त्यो जन्म र कर्म अलौकिक छ, यी चर्मचक्षुहरूद्वारा हेर्न सकिंदैन। यसैले मेरो त्यस प्रकटीकरणलाई देव र महर्षि स्तरसम्म पुगेका मानिसहरू पनि जान्दैनन्। म सबैप्रकारले देवता र महर्षिहरूको आदिकारण हुँ।

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते।।३।।

जसले म जन्म–मृत्युरहित, आदि–अन्त्यबाट रहित, सबै लोकहरूको महान् ईश्वरलाई साक्षात्कारसहित विदित गर्छ त्यो पुरुष मरणधर्मा मानिसहरूमा ज्ञानवान् हो अर्थात् अज, अनादि र सर्वलोक महेश्वरलाई राम्ररी जान्नु नै ज्ञान हो र यस्तो जान्ने सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त हुन्छ, पुनर्जन्म प्राप्त गर्दैन। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि यो उपलब्धि पनि मेरो देन हो।

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च।।४।।

अर्जुन! निश्चयात्मिक बुद्धि, साक्षात्कारसहित जानकारी, लक्ष्यमा विवेकपूर्ण प्रवृत्ति, क्षमा, शाश्वत सत्य, इंद्रियहरूको दमन, मनको शमन, अन्तःकरणको प्रसन्न, चिन्तन–पथको कष्ट, परमात्माको जागृति, स्वरूपको प्राप्तिकालमा सर्वस्वको विलय, इष्टप्रति अनुशासनात्मक भय र प्रकृतिबाट निर्भयता तथा–

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः।।५।।

अहिंसा अर्थात् आत्मालाई अधोगतिमा नपुऱ्याउने आचरण, समता– जसमा विषमता नहोस्, संतोष, तप– मनसहित इन्द्रियहरूलाई लक्ष्यको अनुरूप तताउनु, दान अर्थात् सर्वस्वको समर्पण, भगवत्पथमा मान–अपमानको सहन– यसप्रकार प्राणीहरूको उपर्युक्त भाव मबाट नै हुन्छन्। यी सबै भाव दैवी चिन्तन–पद्धतिका लक्षण हुन्। यिनीहरूको अभाव नै 'आसुरी सम्पद्' हो।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः।।६।।

सप्तर्षि अर्थात् योगको सात क्रमिक भूमिकाहरू (शुभेच्छा, सुविचारणा, तनुमानसा, सत्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावना र तुर्यगा) तथा यिनिहरूको अनुरूप अन्तःकरण चतुष्टय (मन, बुद्धि, चित्त र अहंकार), त्यसको अनुरूप मन जो मेरोमा भाववाला छ– यो सबै मेरो संकल्पबाट (मेरो प्राप्तिको संकल्पबाट तथा जो मेरो नै प्रेरणाबाट हुन्छ, दुबै एक अर्काका पूरक हुन्) उत्पन्न हुन्छन्। यस संसारमा यी (सम्पूर्ण दैवी सम्पद्) यिनकै प्रजाहरू हुन्। किनकि सप्त भूमिकाहरूको संचारमा 'दैवी सम्पद्' नै छ, अरू छैन।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः।।७।।

जो पुरुष योगको र मेरो उपर्युक्त विभूतिहरूलाई साक्षात्कारसहित जान्दछ, त्यो स्थिर ध्यानयोगद्वारा ममा एकीभावले स्थित हुन्छ। यसमा कुनै पनि संशय छैन। जुनप्रकार स्थिर हावा भएको स्थानमा राखिएको बत्तीको ज्वाला (लौ) सोझै जान्छ, कंपन हुँदैन, योगीको जितेको चित्तको परिभाषा यही हो। प्रस्तुत श्लोकमा 'अविकम्पेन' शब्दले यसै आशयतिर सङ्केत गर्दछ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः।।८।।

म सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्तिको कारण हुँ। मबाट नै सम्पूर्ण जगत् चेष्टा गर्दछ। यस्तो मानेर श्रद्धा र भक्तियुक्त विवेकीजन मेरो निरन्तर भजन गर्दछन्। तात्पर्य यो छ कि योगीद्वारा मेरो अनुरूप जो प्रवृत्ति हुन्छ, त्यसलाई म नै गर्ने गर्दछु। त्यो मेरो प्रसाद हो। (कसरी हो? यसलाई पहिले स्थान-स्थानमा भनिसकिएको छ।) उनीहरू निरन्तर भजन कुन प्रकारले गर्दछन्? यसमा भन्नुहुन्छ–

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च।।९।।

अरू कसैलाई स्थान नदिएर ममा निरन्तर चित्त लगाउने, ममा प्राणहरूलाई लगाउनेहरू सधैं परस्पर मेरो प्रक्रियाहरू बोध गर्दछन्। मेरो गुण-गान गर्दै संतुष्ट हुन्छन्। तथा निरन्तर ममा नै रमण गर्दछन्।

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते।।१०।।

निरन्तर मेरो ध्यानमा लागेका तथा प्रेमपूर्वक भज्ने ती भक्तहरूलाई म त्यो बुद्धियोग अर्थात् योगमा प्रवेशगर्ने बुद्धि दिन्छु, जसले उनीहरू मलाई प्राप्त गर्छन् अर्थात् योगको जागृति ईश्वरको देन हो। त्यो अव्यक्त पुरुष, 'महापुरुष' योगमा प्रवेश गराउने बुद्धि कसरी दिनुहुन्छ?-

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता।।११।।

उनीहरूमाथि पूर्ण अनुग्रह गर्नको लागि म उनीहरूको आत्माबाट अभिन्न उभिएर, रथी भएर अज्ञानबाट उत्पन्न भएको अन्धकारलाई ज्ञानरूपी बत्तीद्वारा प्रकाशित गरेर नष्ट गर्दछु। वस्तुतः कुनै स्थितप्रज्ञ योगीद्वारा जबसम्म त्यो परमात्मा तपाईको आत्माबाट जागृत भएर छिन-छिनमा संचालन गर्दैन, रोकथाम गर्दैन, यस प्रकृतिको द्वन्द्वबाट निकाल्दै स्वयं अगाडि लिएर जादैन, तबसम्म वास्तवमा यथार्थ भजन आरम्भ नै हुँदैन। हुनत भगवान् सर्वत्रबाट बोल्न थाल्नु हुन्छ; तर प्रारम्भमा वहाँ स्वरूपस्थ महापुरुषद्वारा नै बोल्छन्। यदि यस्तो महापुरुष तपाईलाई प्राप्त छैन भन वहाँ तपाईसँग स्पष्ट बोल्नु हुनेछैन।

इष्ट, सद्गुरु अथवा परमात्माको रथी हुनु एउटै कुरा हो। साधकको आत्माबाट जागृत भएपछि उनीको निर्देश चार प्रकारले प्राप्त हुन्छन्। पहिलो स्थूल सुरा-सम्बन्धी अनुभव हुन्छ। तपाई चिन्तनमा बस्नु भएको छ। कहिले तपाईको मन लाग्ने छ? कति हदसम्म लाग्यो? कहिले मन भाग्न खोज्दछ र कहिले भाग्यो? यसलाई प्रत्येक सेकेन्ड, मिनेटमा इष्ट आँग-स्पंदनले सङ्केत गर्दछन्। आँगहरू फडकनु स्थूल सुरा-सम्बन्धी अनुभव हो, जो एक पलमा दुई-चार स्थानमा एकसाथ आउँछ र बिचार विकृत भएमा मिनेट-मिनेटमा आउन लाग्नेछ। यो सङ्केत तब आउँछ, जब इष्टको स्वरूपलाई तपाईले

अनन्य भावले समात्नु हुन्छ होइन भने साधारण जीवहरूमा संस्कारको ठक्करले आँग-स्पन्दन भई रहनछन् जसको इष्टसंग कुनै सम्पर्क छैन।

दोस्रो अनुभव स्वप्नसुरा-सम्बन्धी हुन्छ। साधारण मानिस आफ्नो वासनाहरूबाट सम्बन्धित सपना देख्छ; तर जब तपाई इष्टलाई समात्नु हुनेछ भने यो सपना पनि निर्देशमा बदलिन्छ। योगी सपना देख्दैन, हुने कुरा देख्छ।

उपयुक्त दुबै अनुभव प्रारम्भिक हुन्, कुनै तत्वस्थित महापुरुषको सान्निध्यले मनमा उनको प्रति श्रद्धा मात्र राख्नाले, उनले टुटे-फुटेको सेवाबाट पनि जागृत हुन्छन्, तर यी दुबैभन्दा पनि सूक्ष्म बाँकी दुई अनुभव क्रियात्मक हुन्, जसलाई 'क्रियाशील' भएर नै देख्न सकिन्छ।

तेस्रो अनुभव सुषुप्ति सुरा-सम्बन्धी हुन्छ। संसारमा सबै सुतेकै त छन्। मोह-निशामा सबै अचेत परेका छन्। रात-दिन जति गर्दछौं सपना नै त हो। यहाँ सुषुप्तिको शुद्ध अर्थ हो, जब परमात्माको चिन्तनको यस्तो डोरी लागोस् कि सुरत (सम्झना) बिलकुल स्थिर होस्, शरीर जागी रहोस् र मन सुप्त हुनपुगोस्। यस्तो अवस्थामा त्यो इष्टदेवले फेरि आफ्नो एउटा सङ्केत दिनुहुनेछ। योगको अवस्थाको अनुरूप एउटा रूपक (दृश्य) आउँछ, जो सही दिशा प्रदान गर्दछ, भूत-भविष्यबाट अवगत गराउँछ। पूज्य महाराजज्यू भन्नुहुन्थ्यो कि, ''डाँक्टरले जस्तो बेहोशीको औषधि दिएर, उचित उपचार गरेर होशमा ल्याउँछ, यस्तै भगवान्ले पनि बताउनु हुन्छ।''

चौथो र अन्तिम अनुभव समसुरा-सम्बन्धी छ। जसमा तपाईले सुरत मन लगाउनु भएको थियो, त्यस परमात्मासँग समत्व प्राप्त भयो, त्यस पश्चात् उठ्दै-बस्दै, हिड्दै-डुल्दै सर्वत्रबाट त्यसलाई अनुभूति हुनलाग्छ। यस्तो योगी त्रिकालज्ञ हुन्छ। यो अनुभव तीनवटै कालहरूबाट पर अव्यक्तस्थित महापुरुष आत्माबट जागतृ भएर अज्ञानजनित अन्धकारलाई ज्ञान-दीपले नष्ट पारेर गर्दछन्। यसमा अर्जुनले प्रश्न गर्नुभयो-

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्।।१२।।

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे।।१३।।

भगवन्! तपाई परब्रह्म, परमधाम तथा परम पवित्र हुनुहुन्छ; किनकि तपाईलाई सबै ऋषिगण सनातन, दिव्यपुरुष, देवहरूको पनि आदिदेव, अजन्मा र सर्वव्यापी भन्दछन्। परमपुरुष, परमधामको नै पर्याय दिव्यपुरुष, अजन्मा आदि शब्द हुन्। देवर्षि नारद, असित, देवल, व्यास तथा स्वयं तपाई पनि मलाई त्यही भन्नुहुन्छ। अर्थात् पहिले भूतकालीन महर्षि भन्नुहुन्छ, अब वर्तमानमा जसको संगत उपलब्ध छ– नारद, देवल, असित र व्यासको नाम लिनुभयो, जो अर्जुनको समकालीन थिए। (सत्पुरुषहरूको संगति अर्जुनलाई प्राप्त थियो।) तपाई पनि त्यही भन्नुहुन्छ। अतः–

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः।।१४।।

हे केशव! जो जति पनि तपाई मेरो लागि भन्नुहुन्छ, त्यो सबैलाई म सत्य मान्दछु। तपाईको व्यक्तित्वलाई न देवता र न दानवले नै जान्दछन्।

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते।।१५।।

हे भूतहरूलाई उत्पन्नगर्ने! हे भूतहरूको ईश्वर! हे देव–देव! हे जगत्का स्वामी! हे पुरुषहरूमा उत्तम! स्वयं तपाई नै आफूलाई जान्नुहुन्छ अथवा जसको आत्मामा जागृत भएर तपाई नै आफूलाई जान्नुहुन्छ। त्यो पनि तपाईद्वारा तपाईलाई जान्ने भयो। यसैले–

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि।।१६।।

तपाई नै आफ्ना ती दिव्य विभूतिहरूलाई सम्पूर्ण रूपले अलिकति पनि बाँकी नराखेर भन्नमा सक्षम हुनुहुन्छ, जुन विभूतिहरूद्वारा तपाई यी सबै लोकहरूलाई व्याप्त गरेर स्थित हुनुहुन्छ।

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया।।१७।।

हे योगिन्! (श्रीकृष्ण एक योगी हुनुहुन्थ्यो) म कुन प्रकारले निरन्तर चिन्तन गर्दै तपाईलाई जानूँ र हे भगवन्! म कुन-कुन भावहरूद्वारा तपाईको स्मरण गरूँ?

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्।।१८।।

हे जनार्दन! आफ्नो योग-शक्तिलाई र योगको विभूतिलाई फेरि पनि विस्तारपूर्वक भन्नुस्। संक्षेपमा यस अध्यायको आरम्भमा भन्नु नै भएको छ, फेरी भन्नुस्, किनकि अमृत तत्वलाई देखाउने यी वचनहरू सुनेर मलाई तृप्ति भइरहेको छैन।

रामचरित जे सुनत अघाहीं। रस विशेष जाना तिन्ह नाहीं।।
(रामचरितमानस, ७/५२/१)

जबसम्म प्रवेश मिल्दैन, तबसम्म त्यस अमृत तत्वलाई जान्ने पिपासा (तिर्खा) बनेकै हुन्छ। प्रवेशभन्दा पूर्व बाटोमा यो सोचेर कोही बस्छ कि धेरै कुरालाई जानी सकियो, तब उसले जानेन। सिद्ध छ कि उसको मार्ग अवरुद्ध हुन खोज्दैछ। यसैले साधकले पूर्तिपर्यन्त इष्टको निर्देशनलाई समाती राख्नुपर्छ र त्यसलाई आचरणमा ढाल्नु पर्दछ। अर्जुनको उक्त जिज्ञासामा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो-

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे।।१९।।

कुरुश्रेष्ठ अर्जुन! अब म आफ्नो दिव्य विभूतिहरूलाई, तीमध्ये प्रमुख विभूतिहरूलाई तिमीलाई भन्नेछु, किनकि मेरा विभूतिहरूको विस्तारको अन्त्य छैन।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च।।२०।।

अर्जुन! म सबै भूतहरूको हृदयमा स्थित सबैको आत्मा हुँ तथा सम्पूर्ण भूतहरूको आदि, मध्य र अन्त्य पनि म हुँ अर्थात् जन्म, मृत्यु र जीवन पनि म नै हुँ।

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी।।२१।।

म अदितिको बाह्रौं पुत्रहरूमा विष्णु र ज्योतिहरूमा प्रकाशमान सूर्य हुँ। वायुको भेदहरूमा म मरीचि नामक वायु र नक्षत्रहरूमा चन्द्रमा हुँ।

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना।।२२।।

वेदहरूमा म सामवेद अर्थात् पूर्ण समत्व दिलाउने गायन हुँ। देवहरूमा म उनीहरूको अधिपति इन्द्र हुँ र इन्द्रियहरूमा मन हुँ; किनकि मनको निग्रह द्वारा नै म जानिन्छु, तथा प्राणीहरूमा म उनीहरूको चेतना हुँ।

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्।।२३।।

एकादश रुद्रहरूमा म शंकर हुँ। शङ्क अरः स शंकरः अर्थात् शंकाहरूबाट उपराम अवस्थामा छु। यक्ष तथा राक्षसहरूमा म धनको स्वामी कुबेर हुँ। आठ वसुहरूमा म अग्नि र शिखरमा म सुमेरु अर्थात् शुभहरूको मेल म हुँ। त्यही सर्वोपरि शिखर हो, न कि कुनै पहाड। वस्तुतः यी सबै योग-साधनाका प्रतीक हुन्, यौगिक शब्द हुन्।

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः।।२४।।

पुरको रक्षा गर्ने पुरोहितहरूमा बृहस्पति मलाई नै जान, जसबाट दैवी सम्पद्‌को संचार हुन्छ। हे पार्थ! सेनापतिहरूमा म स्वामी कार्तिकेय हुँ। कर्मको त्याग नै कार्तिक हो, जसबाट चराचरको संचार, प्रलय र इष्टको प्राप्ति हुन्छ। जलाशयमा म समद्र हुँ।

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः।।२५।।

महर्षिहरूमा म भृगु हुँ र वाणीमा एक अक्षर 'ॐ' कार हुँ, जो त्यस ब्रह्माको परिचायक हो। सबैप्रकारको यज्ञहरूमा म जप-यज्ञ हुँ। यज्ञ परममा प्रवेश दिलाउने विधि-विशेषको चित्रण हो। त्यसको सारांश हो- स्वरूपको स्मरण र नामको जप। दुई वाणीहरूबाट पार भएपछि नाम जब यज्ञको श्रेणीमा आउँछ, तब वाणीले जपिदैन, न चिन्तनले, न कण्ठबाट, बरू त्यो श्वासमा जागृत हुन्छ। सुरतलाई श्वास नजिक लगेर मनबाट अविरल चल्नुमात्र गर्दछ। यज्ञको श्रेणीवाला नामको उतार-चढाव श्वासमा निर्भर छ। यो क्रियात्मक हो। स्थिर रहनेवालमा म हिमालय हुँ। शीतल, सम र अचल एकमात्र परमात्मा हो। जब प्रलय भयो, तब मनु त्यही शिखरमा बाँधियो। अचल, सम र शान्त ब्रह्मको प्रलय हुँदैन। त्यस ब्रह्मको पकड म हुँ।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः।।२६।।

सबै रूखहरूमा म अश्वत्थ हुँ। अश्वः- भोलीसम्म पनि जसको रह्ने ग्यारेण्टी दिन सकिंदैन, यस्तो '**ऊर्ध्वमूलमधः शाखम् अश्वत्थम्**' (१५/१)- माथि परमात्मा जसको मूल हो, तल प्रकृति जसको शाखा (हाँगाहरू) हुन्, यस्तो संसार नै एक वृक्ष हो, जसलाई पीपलको संज्ञा दिइएको छ- सामान्य पीपलको वृक्ष होइन कि पूजा गर्न थालियोस्, त्यो म हुँ र देवर्षिहरूमा म नारद हुँ। नादस्य रंध्रः स नारदः। दैवी सम्पद् यति सूक्ष्मभयो कि स्वरमा उठ्ने ध्वनि (नाद) पक्रन सकियोस्, यस्तो जागृति म हुँ। गन्धर्वहरूमा मै चित्ररथ हुँ अर्थात् गायन (चिन्तन) गर्नेवाला प्रवृत्तिहरूमा जब स्वरूप चित्रित हुन लागोस्, त्यो अवस्था-विशेष म हुँ। सिद्धहरूमा म कपिल मुनि हुँ। 'काया' नै कपिल हो। यसमा जब लव (ध्यान) लागोस्, त्यस ईश्वरीय संचारको अवस्था म हुँ।

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्।।२७।।

घोडाहरूमा म अमृतबाट उत्पन्न हुने उच्चैःश्रवा नामक घोडा हुँ। संसारमा प्रत्येक वस्तु नाशवान् छ। आत्मा नै अजर-अमर अमृतस्वरूप हो। यस अमृतस्वरूपबाट जसको संचार छ, त्यो घोडा म हुँ। घोडा गतिको प्रतीक हो। आत्मात्वलाई ग्रहण गर्न मन जब उता गति समात्छ- घोडा हो। यस्तो गति म हुँ। हात्तीहरूको ऐरावत नामक हात्ती म हुँ। मानिसहरूमा राजा मलाई जान। वस्तुतः महापुरुष नै राजा हो, जससँग अभाव छैन।

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः।।२८।।

शस्त्रहरूमा म वज्र हूँ। गाईहरूमा कामधुने हुँ। कामधेनु कुनै यस्तो गाई होइन, जो दूधको स्थानमा मन इच्छित व्यंजन दिन्छिन्। ऋषिहरूमा वशिष्ठसित कामधेनु थियो। वस्तुतः 'गो' इन्द्रियलाई भनिन्छ। इन्द्रियहरू संयत हुनु इष्टलाई वशमा राख्नेहरूमा पाइन्छ। जसको इन्द्रिय ईश्वरको अनुरूप स्थिर हुन्छ, त्यसको लागि त्यसैको इन्द्रिय 'कामधेनु' बन्दछ। फेरि-

जो इच्छा करिहउ मन माहीं। हरि प्रसाद कछु दुर्लभ नाहीं।
(रामचरित मानस, ७/११३/४)

त्यसको लागि केही पनि दुर्लर्भ हुँदैन। प्रजनन गर्नेवालामा नवीन परिस्थितिहरूलाई प्रकट गर्नेवाला म हुँ। 'प्रजनन' एउटा त बालक बाहिर उत्पन्न गरिन्छ, चराचरमा रात-दिन उत्पन्न भइरहन्छन्, मुसा, कमिला रात-दिन उत्पन्न गर्दछन्, यस्तो होइन, बरू एउटा स्थितिबाट दोस्रो स्थिति, यसप्रकार वृत्तिहरूको परिवर्तन हुन्छ, त्यो परिवर्तित स्वरूप म हुँ। सर्पहरूमा म वासुकि हुँ।

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्।।२९।।

नागहरूमा म अनन्त अर्थात् शोषनाग हुँ। हुनत यो कुनै सर्प होइन। गीताको समकालीन पुस्तक श्रीमद्भागवतमा यसको रूपको चर्चा छ कि यस पृथ्वीबाट तीस हजार योजनको दूरीमा त्यस परमात्माको वैष्णवी शक्ति छ, जसको टाउकोमा यो पृथ्वी सरसोंको गेडा जस्तै भाररहित अडेको छ।

त्यस युगमा योजनको माप जे भएपनि, यो पर्याप्त टाढा छ। वस्तुतः यो आकर्षण शक्तिको चित्ररण हो। वैज्ञानिकहरूद्वारा यसलाई ईथर मानिएको छ। ग्रह-उपग्रह सबै त्यही शक्तिको आधारमा टिकेका छन्- त्यस शून्यमा ग्रहहरूको केही भार पनि छैन। त्यो शक्ति सर्पको कुण्डली जस्तै सबै ग्रहहरूलाई समेटेका छन्। यही हो त्यो अनन्त जसबाट पृथ्वी धारण गरिन्छ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- यस्तो ईश्वरीय शक्रि म हुँ। जलचरहरूमा त्यसको अधिपति 'वरुण' हुँ तथा पितृहरूमा 'आर्यमा' हुँ। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह पांच यम हुन। यिनको पालनमा आउनेवाला विकारहरूलाई काट्नु 'अर्' हो। विकारहरूको शमनबाट पितृ अर्थात् भूत-संस्कार तृप्त हुन्छन्। निवृत्ति प्रदान गरिदिन्छन्। शासन गर्नेवालामा म यमराज हुँ अर्थात् उपयुक्त यमहरूको नियामक हुँ।

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्।।३०।।

म दैत्यहरूमा प्रह्लाद हुँ। (पर आह्लाद = परको लागि आह्लाद) प्रेम नै प्रह्लाद हो। आसुरी सम्पद्मा रहँदा-रहँदै ईश्वरको लागि आकर्षण-विकलता आरम्भ हुन्छ, जसबाट परमप्रभुको दिग्दर्शन हुन्छ- यस्तो प्रेमोल्लास म हुँ। गन्ती गर्नेहरूको लागि म समय हुँ। एक, दुई, तीन, चार यस्तो गन्ती वा क्षण, घडी-दिन-पक्ष-मास इत्यादि होइन, बरू ईश्वरको चिन्तनमा लागेको समय हुँ। यहाँसम्म कि '**जागत में सुमिरन करे, सोवत में लव लाय।**' अनवरत चिन्तनमा समय म हुँ। पशुहरूमा मृगराज [योगी पनि मृ (जंगल) + ग (गमन गर्नु) अर्थात् योगरूपी जंगलमा गमन गर्नेवाला हो] तथा चराहरूमा गरुड म हुँ। ज्ञान नै गरुड हो। जब ईश्वरीय अनुभूति आउन लाग्छ, तब यही मन आफ्नो आराध्यको सवारी बन्न जान्छ र जब यही मन संशयबाट युक्त हुन्छ तब 'सर्प' हुन्छ, टोकिरहन्छ, योनिहरूमा फ्याँकिरहन्छ। गरुड विष्णुको सवारी हो। जो सत्ता विश्वमा अणुरूपले संचारित छ, ज्ञान-संयुक्त मन त्यसलाई आफूमा धारण गर्दछ, त्यसको वाहक बन्दछ। श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ- इष्टलाई धारण गर्ने मन म हुँ।

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी।।३१।।

पवित्र गर्नेवालामा म वायु हुँ, शस्त्रधारीहरूमा राम हुँ। '**रमन्ते योगिनः यस्मिन् स रामः**'।- योगी केमा रमण गर्दछन् ? अनुभवमा। ईश्वर इष्टरूपमा जे निर्देशन दिन्छ योगी त्यसमा रमण गर्दछन्। त्यस जागृतिको नाम राम हो र त्यो जागृति म हुँ। माछाहरूमा मगर र नदीहरूमा गंगा म हुँ।

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्।।३२।।

हे अर्जुन! सृष्टिको आदि, अन्त्य र मध्य म हुँ। विद्याहरूमा अध्यात्म विद्या म हुँ। जसले आत्माको आधिपत्य दिलाउँछ, त्यो विद्या म हुँ। संसारमा अधिकांश प्राणी मायाको आधिपत्यमा छन्। राग, द्वेष, काल, कर्म, स्वभाव र गुणहरूबाट प्रेरित छन्। यिनीहरूको आधिपत्यबाट निकालेर आत्माको आधिपत्यमा लिएर जाने विद्या म हुँ- जसलाई अध्यात्म-विद्या भनिन्छ। परस्पर हुने विवादमा, ब्रह्म-चर्चामा जो निर्णायक छ, यस्तो वार्त्ता म हुँ। बाँकी निर्णय त अनिर्णीत हुन्छन्।

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः।।३३।।

म अक्षरहरूमा 'अ'कार- ओंकार तथा समासहरूमा द्वन्द्व नामक समास हुँ। साधनाको उन्नत अवस्थामा मन सोंधुरिदै मात्र साधक र इष्ट मुखा-मुख रहन्छन्; बाँकि कुनै सङ्कल्प रहदैन, स्वामी सेवकमा संघर्ष छ; तर द्वन्दको यो अवस्था भगवान को देन हो। अक्षयकाल म हुँ। काल सधैं परिवर्तनशील छ; तर त्यो समय जो अक्षय, अजर, अमर परमात्मामा प्रवेश दिलाउँछ त्यो अवस्था म हुँ। विराट् स्वरूप अर्थात् सर्वत्र व्याप्त, सबैको धारण-पोषण गर्ने पनि म नै हुँ।

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा।।३४।।

म सबैको नाश गर्ने मृत्यु र अगाडि हुने उत्पतिको कारण हुँ। स्त्रीहरूमा यश, शक्ति, वाक्पटुता, स्मृति, मेधा अर्थात् बुद्धि, धैर्य र क्षमा म हुँ।

योगेश्वर श्रीकृष्णको अनुसार- '**द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।' (अध्याय १५/१६)**। पुरुष दुई प्रकारका मात्र हुन्छन्- क्षर र अक्षर। सम्पूर्ण भूतादिहरूको उत्पत्ति र विनाशवाला यी शरीर क्षर पुरुषहरू हुन्। ती नर, मादा, पुरुष अथवा स्त्री जे पनि कहलाओस्, श्रीकृष्णको शब्दमा पुरुष नै हुन्। दोस्रो हो अक्षर पुरुष, जो कूटस्थ चित्तको स्थिरकालमा देख्नमा आउँछ। यही कारण छ कि यो योग-पथमा स्त्री-पुरुष सबै महान् स्थितिका महापुरुष हुँदै आएका छन्। तर यहाँ स्मृति-शक्ति, बुद्धि इत्यादि स्त्रीहरूकै गुण बताइएको छ। के यी सद्गुणहरूको आवश्यकता पुरुषहरूको लागि छैन? कुन यस्तो पुरुष हो जो श्रीमान्, कीर्तिवान्, वक्ता, स्मरणशक्ति सम्पन्न, मेधावी, धैर्यवान् र क्षमावान् बन्न चाहदैन? बौद्धिक स्तरमा कमजोर केटाहरूमा यी गुणहरूको विकास गर्नको लागि आमा-बुवा पढ़ाईको छुट्टै व्यवस्था गर्छन्। यहाँ भन्नुहुन्छ कि यी लक्षण मात्र स्त्रीहरूमा पाइन्छन्। यी गुण अर्जुनमा पनि थियो, जबकि अर्जुन नर हो। युद्धको आरम्भमा नै त्यो पछाडी हट्यो- मलाई शस्त्रधारी कौरवले मारे मारोस्, गोविन्द! म युद्ध गर्दिन। भगवानले भन्नुभयो- अर्जुन! यदि तिमी यस धर्ममय युद्ध गर्दैनौ भने स्वधर्म कृति र यश गुमाएर पापलाई प्राप्त हुनेछौ। शत्रुहरू तिम्रो अपकृतिको दीर्घकालसम्म गायन गर्नेछन्। माननीय पुरुषहरूको लागि अपकृति मृत्यु भन्दा पनि ठूलो हुन्छ। यहाँ पुरुषहरूका लागि पनि कृति आवस्यक बताइयो।

गीताको समापनमा सञ्जयले निर्णय दिए कि- जहाँ योगेश्वर श्रीकृष्ण हुनुहुन्छ, धर्नुधर पार्थ हुन, त्यही श्री छ, विजय छ, विभूति र अचल नीति छ- यस्तो मेरो मत छ। कृति, श्री, विभूति- यी गुण त नारीहरूको हो, अर्जुनसँग कसरी?

अध्याय १५/१५मा भगवान भन्नुहुन्छ- '**सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।**'- अर्जुन! म सबैको हृदयमा समाविष्ट भएर सँधै निवास गर्दछु। बुद्धि, स्मृति, ज्ञान (वास्तविक जानकारी) र विकारहरूबाट

अलि गएर बस्न क्षमता मेरो देन हो। वस्तुतः मानवको चित्तवृत्ति नै 'नारी' हो। शरीर त वस्त्र मात्र हो। स्त्री, पुरुष, नपुनसक इत्यादि शरीरको आकृतिहरू छन्, स्वरूपको होइन। शरीरको अन्तरालमा चित्तवृत्ति प्रकृतितिर स्वमेव प्रवाहमान छ। यी वृत्तिहरूमा ईश्वरीय भाव, स्मृति, मेघा, धैर्य, क्षमा इत्यादि गुण भगवानबाट नै प्रसारित हुन्छ। यी गुणहरूबाट मानव लोकमा समृद्धि र परमश्रेयको पथलाई प्रशस्त गर्छ। यी गुणहरूलाई धारण गर्नु स्त्रीलिंग-पुलिंग सबैको लागि उपयोगी छ। जुन चाँहि मबाट हुन्छ।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम्।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः।।३५।।

गायन गर्ने योग्य श्रुतिहरूमा म बृहत्साम अर्थात् बृहत्सँग संयुक्त समत्व दिलाउने गायन हुँ। अर्थात् यस्तो जागृति म हुँ। छन्दहरूमा गायत्री छन्द म हुँ। गायत्री कुनै यस्तो मन्त्र होइन जसलाई पढेमा मुक्ति मिल्छ बरू एउटा समर्पणात्मक छन्द हो। तीन पटक तपस्याबाट विचलित भएपछि ऋषि विश्वामित्र आफूलाई इष्टप्रति समर्पित गर्दै भन्नुभयो- '**ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्।**' अर्थात् भूः, भुवः र स्वः तीनवटै लोकहरूमा तत्वरूपले व्याप्त देव! तपाई नै वरेण्य हुनुहुन्छ। हामीलाई यस्तो बुद्धि दिनुस्, यस्तो प्रेरणा गर्नुस् कि हामी लक्ष्यलाई प्राप्त गर्न सकौं। यो मात्र एउटा प्रार्थना हो। साधक आफ्नो बुद्धिले यथार्थ निर्णय लिन पाउदैन कि म कहिले सही र कहिले गलत छु? त्यसको यो समर्पित प्रार्थना म हुँ, जसमा निश्चित कल्याण छ; किनकि त्यो मेरो आश्रित भएको छ। मासहरूमा शीर्षस्थ मार्ग म हुँ र जसमा सधैं बहार होस, यस्तो ऋतु, हृदयको यस्तो अवस्था पनि म नै हुँ।

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम्।।३६।।

तेजस्वी पुरुषहरूको तेज म हुँ। जुआमा छल गर्नेहरूको छल म हुँ। त्यसो भए राम्रो छ कि जुआ खेलौं, त्यसमा कल-छल-बल गरौ त्यही भगवान् हुन्। होइन, यस्तो केही पनि होइन। यो प्रकृति नै एउटा जुआ हो। यो ठगिनी

हो। यस प्रकृतिको द्वन्द्वबाट निस्कनको लागि देखावटीपन छोडेर गुप्तरूपले भजन गर्नु नै छल हो। छल छन त छैन; तर बचाव (रक्षा)को लागि आवश्यक छ। जड भरत जस्तै उन्मत्त, अन्धो, बहिरा र लाटा जस्तो हृदयदेखि जानकार भएपनि बाहिरबाट यस्तो रहनु पर्दछ कि अनभिज्ञ हुँ, सुनेर पनि नसुन्ने, हेरेर पनि नहेर्ने। लुकेर गर्नु भजनको विधान हो, तब मात्र साधक प्रकृति–पुरुषको जुआमा पार पाउँछ। जित्नेको विजय म हुँ र व्यवसायीहरूको निश्चय (जसलाई अध्याय दुई, श्लोक एकचालीसमा भन्नुभयो– यस योगमा निश्चयात्मक क्रिया एक हो, बुद्धि पनि एक हो, दिशा पनि एक नै हो) क्रियात्मक बुद्धि पनि म नै हुँ। सात्विक पुरुषहरूको तेज र ओज पनि म हुँ।

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः।।३७।।

वृष्णीवंशमा म वासुदेव अर्थात् सर्वत्र वास गर्ने देव हुँ। पाण्डवहरूमा म धनंजय हुँ। पुण्य नै पाण्डु हो र आत्मिक सम्पत्ति नै स्थिर सम्पत्ति हो। पुण्यबाट प्रेरित भएर आत्मिक सम्पत्तिलाई अर्जित गर्ने धनंजय म हुँ। मुनिहरूमा म व्यास हुँ। परमतत्वलाई व्यक्त गर्ने क्षमता भएको मुनि म हुँ। कविहरूमा 'उशना' अर्थात् त्यसमा प्रवेश दिलाउने काव्यकार म हुँ।

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्।।३८।।

दमन गर्नेमा दमनको शक्ति म हुँ। जित्ने इच्छावालाको नीति पनि म हुँ। गोप्य राख्ने भावहरूमा मौन हुँ र ज्ञानवानहरूमा साक्षात्को साथ मिल्ने जानकारी, पूर्णज्ञान म हुँ।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्।।३९।।

अर्जुन! सबै भूतहरूको उत्पत्तिको कारण पनि म नै हुँ, किनकि चर र अचर यस्तो कुनै पनि भूत छैन जो मबाट रहित छ। म सर्वत्र व्याप्त छु। सबै मेरो नै सकाशले छन्।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया।।४०।।

परंतप अर्जुन! मेरो दिव्य विभूतिहरूको अन्त छैन। आफ्नो विभूतिहरूको विस्तार मैले संक्षेपमा भनें। वस्तुतः अनन्त छन्।

यस अध्यायमा केही विभूतिहरूको स्पष्टीकरण गरिएका छन्, किनकि अगाडिको अध्यायमा अर्जुनले यी सबैलाई हेर्न इच्छा गरे, किनकि प्रत्यक्ष दर्शनबाट नै विभूतिहरू जान्न-बुझ्नमा आउँछ। विचारधारा सम्झनको लागि यसैकारण केही मात्र अर्थ दिइयो।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्।।४१।।

जो-जो ऐश्वर्ययुक्त, कान्तियुक्त र शक्तियुक्त वस्तुहरू छन्, ती सबैलाई तिमी मेरो तेजको एक अंशबाट उत्पन्न भएको जान।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्।।४२।।

अथवा अर्जुन! यति धेरै जान्नुमा तिम्रो के प्रयोजन? म यस सम्पूर्ण जगत्लाई एक अंशमात्रले धारण गरेर स्थित हुँ।

उपयुक्त विभूतिहरूको वर्णनको तात्पर्य यो होइन कि तपाई वा अर्जुन यी सबै वस्तुहरूको पूजा गर्न थाल्ने, बरू श्रीकृष्णको आशय मात्र यति हो कि यी सबैतिरबाट श्रद्धा समेटेर मात्र ती अविनाशी परमात्मामा लगाऔं। यति मात्रैले उनको कर्तव्य पूर्ण हुन्छ।

निष्कर्ष-

यस अध्यायमा श्रीकृष्णले भन्नुभयो- अर्जुन! म तिमीलाई पुनः उपदेश गर्नेछु, किनकि तिमी मेरो अतिशय प्रियछौ। पहिले भनिसक्नु भएको छ, फेरी पनि भन्नजाँदै हुनुहुन्छ; किनकि पूर्तिपर्यन्त सद्गुरुबाट सुन्ने आवश्यकता रहन्छ। मेरो उत्पत्तिलाई न देवता, न महर्षिगण नै जान्दछन्; किनकि म उनीहरूको

पनि आदिकारण हुँ; किनकि अव्यक्त स्थिति पछिको सार्वभौम अवस्थालाई त्यसले जान्दछन्, जो भइसकेको छ। जो मलाई अजन्मा, अनादि र सम्पूर्ण लोकहरूको महान् ईश्वरलाई साक्षात्कारसहित जान्दछ त्यो नै ज्ञानी हो।

बुद्धि ज्ञान, असंमूढता इन्द्रियहरूको दमन, मनको शमन, सन्तोष, तप, दान र कीर्तिको भाव अर्थात् दैवी सम्पद्को उक्त लक्षण मेरो देन हो। सात महर्षिजन अर्थात् योगका सात भूमिकाहरू, त्यसभन्दा पनि पहिले हुने तदनुरूप अन्तःकरण चतुष्टय र यिनको अनुकूल मन जो स्वयंभू हो, स्वयं रचयिता हो, यी सबै ममा भाववाला, लगाव र श्रद्धा हुनेहरू हुन् जसको संसारमा सम्पूर्ण प्रजा हुन्, यी सबै मबाट उत्पन्न छन् अर्थात् साधनामयी प्रवृत्तिहरू मेरा प्रजा हुन्। यिनीहरूको उत्पत्ति आफैं होइन, गुरुबाट हुन्छ। जो उपर्युक्त मेरा विभूतिहरूलाई साक्षात् जान्दछ, त्यो निःसन्देह ममा एकीभावले प्रवेश गर्ने योग्य छ।

अर्जुन! म नै सबैको उत्पत्तिको कारण हुँ– यस्तो जसले श्रद्धाले जान्दछन्, उनी अनन्यभावले मलाई नै चिन्तन गर्दछन्, निरन्तर ममा मन, बुद्धि र प्राणबाट लाग्ने हुन्छन्, ती आपसमा मेरो गुण-चिन्तन र ममा रमन गर्दछन्। त्यस निरन्तर संयुक्त भएका पुरुषहरूलाई म योगमा प्रवेश गर्ने बुद्धि प्रदान गर्दछु। यो पनि मेरो देन हो। कुन प्रकारले बुद्धियोग दिनुहुन्छ? अनि अर्जुन! **'आत्मभावस्थ'**– उनीहरूको आत्मामा जागृत भएर खडा हुन्छु र उनीहरूको हृदयमा अज्ञानबाट उत्पन्न भएको अन्धकारलाई ज्ञानरूपी दीपकले नष्ट गर्दछु।

अर्जुनले प्रश्न गरे– भगवन् ! तपाई परम पवित्र, सनातन, दिव्य, अनादि र सर्वत्र व्याप्त हुनुहुन्छ– यस्तो महर्षिगण भन्दछन् तथा वर्तमानमा देवर्षि नारद, देवल, व्यास र तपाई पनि त्यही भन्नुहुन्छ। त्यो सत्य पनि हो, किनकि तपाईलाई न देवताले जान्दछन्, न दानवले। स्वयं तपाई जसलाई जनाउनु हुन्छ, ऊ नै जान्न पाउँछ। तपाई नै आफ्नो विभूतिहरूलाई भन्नमा समर्थ हुनुहुन्छ। अतः जनार्दन! तपाई आफ्ना विभूतिहरूलाई विस्तारपूर्वक भन्नुस्। पूर्तिपर्यन्त इष्टबाट सुनिरहने उत्कण्ठा बनाई राख्नु पर्छ। अगाडि इष्टको अन्तरालमा के छ? त्यसलाई साधकले कसरी जानून्।

यसमाथि योगेश्वर श्रीकृष्णले एक-एक गरेर आफ्नो एकासी (८१) प्रमुख विभूतिहरूको लक्षण संक्षेपमा बताउनुभयो- जसमध्ये केही त योग-साधनामा प्रवेश गर्नासाथ प्राप्तहुने विभूतिहरूको चित्रण हो र बाँकी केही समाजमा ऋद्धिहरू र सिद्धिहरूसँग पाइने विभूतिहरूमा प्रकाश पार्नुभयो र अन्त्यमा वहाँले जोड दिएर भन्नुभयो- अर्जुन! धेरै जान्नुसँग तिम्रो के प्रयोजन छ? यस संसारमा जे जति पनि तेज र ऐश्वर्ययुक्त वस्तुहरू छन्, ती सबै मेरै तेजको अंशमात्रमा स्थित छन्। वस्तुतः मेरा विभूतिहरू अपार छन्। यस्तो भन्दै योगेश्वरले यस अध्यायको पटाक्षेप गर्नुभयो।

यस अध्यायमा श्रीकृष्णले आफ्ना विभूतिहरूको मात्र बौद्धिक जानकारी दिनुभयो, जसबाट अर्जुनको श्रद्धा सबैतिरबाट एकत्रित एक इष्टमा लागोस्; तर बन्धु! सबैकुरा सुनेर र जति माथा पचि गरे पनि हिडेर त्यसलाई जान्न बाँकी रहन्छ। यो क्रियात्मक पथ हो।

सम्पूर्ण अध्यायमा योगेश्वरको विभूतिहरूकै वर्णन छन्। अतः-

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'विभूतिवर्णनम्' नाम दशमोऽध्यायः।।१०।।

यसप्रकार श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'विभूति वर्णन' नामक दशौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंसपरमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता'भाष्ये 'विभूतिवर्णनम्' नाम दशमोऽध्यायः।।१०।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्भगवद्गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'विभूति वर्णन' नामक दशौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।